

Vabanenud vaim pöördub keha poole

Sirje Kiin. Kirjanduse vabadus ja vabaduse kirjandus. Artikleid, sõnavõtte ja (sise)arvustusi 1977–2019. (Studia litteraria Estonica 20.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019. 445 lk.

Väärikas ja kurioosne

Soliidne ja väärikas, mõtlesin, kui selle raamatu sisukorraga tutvusin. Ikkagi Tartu Ülikooli Kirjastus ja ligi pool tuhat suureformaadilist lehekülge, bibliograafia ja nimeregister, autori järelsõna ja saatesõna lugupeetud autorilt (Thomas Salumets).

Kurioosne, mõtlesin, kui hakkasin raamatut otsast peale lugema. Esimeste artiklite juures leidsin end korduvalt naeru mugistamas. See ei tulnud autori vaimukusest, ei, autor on kirglikkuseni tõsine. See oli ikka loetu üle naermine, mitte loetu peale naermine. Aga mitte pahatahtlikult, vaid võõristuse tõttu. See võõristus tuleb autori ja lugeja ealisest vahest (sünniaastad 1949 ja 1982) ja väga erinevast (kirjandus)elukogemusest.

Kohtasin juhuslikult raadiostudio uktsel Joosep Susit ja hakkasin õhinal muljeid jagama. „Tead, lugesin just Sirje Kiini artiklikogumikku, tead, ta kurdab seal ühes kohas luule allakäigu üle, et Kaalepi luulekogude tiraaž on kukkunud 15 000 pealt 4000 peale!” Jaa, Joosep Susi mugistas ka naerda. Siis kortsutas kulmu ja ütles: „Oot, palju meil on praegu selliseid luuletajaid, kes võiks müüa nelisada, kümnen-diku Kaalepi põhjatasemest...”

„Ja ühes kohas ta kurdab, et lasteentsüklopeedias – mäletad, ENEKE? – on luuletajast kehvade näidetega artikkel, ha-ha-haa!”

Mõistagi ei ole see naer Sirje Kiini üle, vaid ajaloo keerdkäikude üle, mis võivad loomulikkustundeid ja vaikeootusi nii kiirelt ja drastiliselt muuta. Väga ilmeka näite saab esimese teksti algusest. Selleks on sõnavõtt Eesti NSV Kirjanike Liidu luuleaasta koosolekul 11. aprillil 1984: „Kõigepealt räägiksin tiraažidest. Udo Uibo on need kenasti üles kirjutanud ja see rida on võrdlemisi kõnekas. Näiteks Joel Sanga luulekogu „Abisõnad” ilmus küll Loomingu Raamatukogus [1983, nr 1 – M. K.], aga selle 22 000 eksemplari on läbi müüdnud, seega on heade ja nõutavate

luulekogude puhul kuue- ja seitsmetuhandelistest tiraažidest ilmselt vähe. Nii palju häda- ja appikarjeid pole ma kunagi kuulnud kui sel aastal!” (Lk 19) Mind, kellele „tuli pilt ette” alles pärast millenniumivahetust, paneb see hüüumärk kõhklema. Kas see on päriselt hädaldamine või määrgib see kultuurirahva juubeldavat võiduhüüdu? Kas on võimalik, et on olnud selline olukord, et Eestis jääb kuue- ja seitsmetuhandestest luuletiraažidest ilmselt väheks, 22 000 müüakse läbi aastaga ja sealjuures tõsimeeli kurdetakse? Mis maailmas küll nad elasid, kui see on tõsi ja kui see oligi kurtmine? Muidugi meenub Dostojevski pörandaalune, kes selektab, et inimene on fenomenaalselt tänamatu. Aga meenub ka juudi päritolu Briti ajaloolane Donald Sassoon, kes kirjutab pikalt ja faktipõhiselt, kui pööraselt hälbiv oli Nõukogude Liidus kultuuripoliitika ja kui ebarepresentatiivselt ülespaistatud raamatute tiraažid.¹ Aastal 2009 ütleb Kiin ka ise, et „[s]ee aeg, kus kogu rahvas luges üksmeelselt üht ja ainust eesti kirjainiku jumalikku teost, ei naase loodetavasti enam kunagi, sest see sai juhtuda vaid eritingimustes (loe: vanglas)” (lk 314).

Sirje Kiini kogumik pakub muu hulgas võimalust näha, kuidas toonane ajastu vahetult seestpoolt paistis. Rõhutan ette-ruttavalt, et muu hulgas – see kogumik ei ole kindlasti pelgalt ajaloodokument. Kuid see vajab konteksti, nagu ajaloodokument ikka. Vähemasti noorematel võib muidu tekkida ebaadekvaatne arusaamine, nagu tekkis minul (ja küllap see mitmes mõttes kestab).

Näiteks on esimeses osas kaheksa siseretsensiooni kirjutusele Eesti Raamat. Lugesin neid ja mõtlesin, et milline omapärane väljasurnud žanr, huvitav ainuüksi oma otsekohesuses, sest pole ju mõeldud

avalikuks kasutamiseks. Siis aga sain teada, et need olid kirjutatud hädatöödena, ja häda tähendab siin tõsist häda totalitaarses riigis.

Intervjuus Leena Kurvet-Käosaarele meenutab Kiin, kuidas teda kui 40 kirjale lähedast isikut hakati taga kiusama: „Mind lasti töölt lahti 1982. Mõnevõrra hiljem ja hoopis teisel ettekäändel. Toomas Leito, praegune suur kirjastaja, oli üks, kes survestas, et lahti lastaks. Ja ettekäändel oli üks erakiri, kus ma saatsin USAsse Andrus Rõugu sinimustvalge akrostihhoni. Seejärel olin peaaegu kaheksa aastat töötu ja nälgi oli majas. Aga mul oli üks salatöö, mille organiseeris Mati Ormisson Eesti Raamatus. Niisugune tõeline nõukogude absurd toimus, et keelatud autor kirjutas kirjutusele siseretsensiooni väikese tasu eest. Teiste autorite loomingu kohta, mille põhjal otsustati, keda ja kuidas avaldada.”² Jah, ikka väga teine maailm: riiklik tagakiusamine ja ulmelised tiraažid. Pärast selle intervjuu lugemist oli neil siseretsensioonidel hoopis teine aura.

Lugude ilmumisaegsetest tingimustest on põgusalt jutustatud ka lühikeses järelsõnas (lk 409–413), aga see jääb nooremale põlvkonnale arvatavasti pisut visandlikuks. Pigem on see meeldetuletus ja peotäis ankruid neile, kes juba on enam-vähem kursis tollal valitsenud oludega (ja võib-olla tuleks lugemist alustadagi järelsõnast).

Kunstiteose autonoomia

Küsimus kunstiteose seotusest autori biograafiaga ja/või kunstiteose autonoomiast on kogumikus ikka ja jälle vaatluse all. Ühe võimaliku vastuse arendas Kiin maksimumi oma (võib vist öelda, et skandaalse) Marie Underi biograafiaga.

¹ D. Sassoon, Euroopa kultuuri ajalugu aastast 1800 kuni tänapäevani. Tlk T. Värnik. Tallinn: Varrak, 2008, lk 978–982.

² Sirje Kiin ja kirjanduse elutöö. – KesKus november 2019, lk 26.

See küsimus mõistagi ei sure ega saagi surra, sest see pole küsimus, millele saaks lõplikult vastata, vaid see tähistab tekstile lähenemise viisi. Väide, et kunstiteos on autonoomne, on eelkõige kõlbelist laadi, mitte tunnetus- või kultuuriteoreetiline tähelepanek. Kuigi, tõsi, kirjandusteaduses võib seda käsitada ka tööhüpoteesina – nii on teose uurijal elu lihtsam ja laboris kola vähem.

TÜ-s semiootikat õppides kuulusid mu kohustusliku lugemisvara hulka Juri Lotmani artiklid „Kirjaniku biograafia kui loomeakt” ja „Õigus biograafiale. Teksti ja autori isiksuse tüpoloogilisest suhestatusest”. Ka Kiin tunnistab sümpaatiat selle koolkonna vastu Juhan Viidingut käsitleva loo alguses (lk 158). „Juhan Viidingu tähendus” on üks kogumiku paremaid ja avardavamaid lugemiselamusi siinkirjutaja jaoks. Aga niisugune käsitlusviis pole läbiv, vaid leidub ka positivistlikku lähene- mist (näiteks Kersti Merilaasi loomingut põhjalikult lahkav uurimus tipneb tabeliga, milles on luulekogude kaupa loetletud arvuliselt väljendatavaid karakteristikuid).

Samal ajal on mõistetav ka nende nõr- dimus, kes leiavad, et kunstiteosed peaks jääma autonoomseks ja kirjaniku biograa- fias ei peaks ülearu sorima. Lotman pakub teatud kompromissi: osa autorite looming on tõesti võrdlemisi autonoomne, aga on ka neid, kellel pole see tepts nii.

Vilja Kiisler oli üks, kes õige ägedalt tuuseldas Kiini tema Underi biograafia pärast,³ ning ta kaitseb tänini kunstiteose autonoomiat kompromissitult (võima- lik, et see on katse muuta universaalseks lugemisstrateegia, mis säästab ta enese lemmikut, Heideggeri). Näiteks viimati⁴ Sveta Grigorjeva puhul, kus on see – peitun

nüüd Lotmani laia selja taha – ilmselgelt enam kui küsitav (kui kogumiku „Kes kardab Sveta Grigorjevat?” kaanel ja sees asendada autori nimi näiteks Jüri Tam- mega, siis muutuks kogu retseptsioon kar- dinaalselt). Aastal 2009 Nüpli kevadkoolis peetud ettekandes „Keha ja kirjanduslugu” kutsus Kiin üles vastupidisele strateegiale: võtma autori biograafia ja kehaline ole- mine julgemalt vaatluse alla.

Ega rahu tule leeride vahele ka siis, kui leebelt lausuda, et mõlemal koolkonnal on võrdne eluõigus. Biograafiliste sei- kade ja hüpoteetiliste seoste esile toomine muudab retseptsiooni ja psühholoogili- selt on see protsess pigem pöördumatu. Kiin kordab üle ka klassikalise õigustuse sellist laadi olukordade juures ja tsiteerib nõustuvalt Mardi Valgemäed: „Varem või hiljem tehakse seda niikuinii” (lk 355). (Keskkonnaeetika lektorina tahaks sellise õigustuse juures alati karjatada: ei! Viivitus ongi elu! Kõige sügavamas ja põhilisemas tähenduses.)

Vabandust, aga tsiteerin jälle Milan Kunderat: „Tšehhi poeedid jumaldasid Prousti loomingut, kuid nad ei tundnud tema elulugu. [---] Ja minagi kuulsin alles tükk aega hiljem, et Albertine'i tegelaskuju olevat inspireerinud hoopis noormees, kellesse Proust armunud oli. // Aga mis te räägite! Pole oluline, kes teda inspireeris, kas mees või naine. [---] Romaan on alkeem- ia, mis teeb naise meheks, mehe naiseks, kõntsa kullaks, anekdoodi draamaks! Tegu on jumaliku alkeemiaga, mis annab igale kirjanikule jõu ja tema kunstile salapära ja hiilguse! // Polnud midagi parata; ma and- sin endast parima, et pidada Albertine'i üdini unustamatuks naiseks; aga het- kest, mil mulle teatati, et tema prototüüp oli mees, istutas see informatsioon end mu pähe nagu mingi viirus, mis mürgi- tab arvutiprogramme. [---] // Nad tapsid mu Albertine'i. Ja ma meenutaksin siin Flaubert'i sõnu: „Kunstnik peab panema

³ V. Kiisler, Kuidas Under Adsonit magatas. – Sirp 7. I 2010.

⁴ Delfi Tasku raadiosaade „Vaim vardas” 1. IV 2021 „Sveta Grigorjeva avaldab oma unistuse- talitsuse koosseisu”.

järeltulevad põlved uskuma, et teda ennast polnud üldse olemas." Püüdke aru saada selle lause tähendusest: see, keda kirjanik üritab esmajoonel kaitsta, pole mitte tema ise."⁵

Kundera osutab sellele, et teadmine Prousti homoseksuaalsusest hävitas tema jaoks pöördumatult Prousti loomingu mingi funktsiooni. Selles mõttes on positiivistlik biograaf jõupositsioonil ning autonoomia kaitsjal pole muud kui taganev kaitsetuli teadmise, et varem või hiljem kaotab ta niikuinii.

Üks asi on pieteeditunne, aga kehale keskendumine paneb löögi alla universaalsuse, vaimu universaalsustaotluse. Kehalis-biograafilise külje rõhutamine taandab loomingu pelgalt mehe, naise, homoseksuaali, vana, noore vms eneseväljenduseks. Siiski, tõsi, see „taandamine” võib olla adekvaatne täpsustus. Aga ei pruugi. Keha ja biograafia küsimus on representatiivsuse küsimus ning palju sõltub sellest, mis üldse lugejat huvitab. Kas ta tahab leida hingesugulast? Tutvuda mõne geeniuse ainupärase siseeluga? Leida tabavat sõnastust üldinimlikule? Kaardistada inimese eksistentsi kogu selle kirevuses? Jne.

Teen veel ühe skemaatilise eristuse: Marie Under oli eneseuurija, lüüriline poeet (Kiin tsiteerib korduvalt Underi kirja Tuglasele: „Ja – kas olen mina kunagi midagi muud luuletand, kui ennast!”), tema puhul annaks biograafia ja keha uurimine teavet selle kohta, mida on peetud loomingusse tõstmise vääriliseks ja mis on loomingut inspireerinud.

Hoopis teist laadi looja on selline, kes on keskendunud teiste vaatlusele, nimeagem teda (idaeuroopalikult) romaani-kirjanikuks. Ilmekas on Tsvetan Todorovi märkus ühe Marie Underi tüüpi looja

kohta: „[Vjatšeslav] Ivanov hindas õigesti [Marina] Tsvetajeva annet ja intelligent-sust, kuid eksis, pidades teda suuteliseks romaani kirjutama. Romaan eeldab paljude teadvuste tundmist, kuid Tsvetajeva, kes suutis oma vaatlustes ja analüüsid minna äärmiselt kaugale, tundis ainult ühte teadvust: enda oma.”⁶ Küllap see enesestmõistetavus on Bahtini mõju („Dostojevskil oli võime justkui otse näha võõrast psüühikat. Ta vaatas võõraste hinge justkui läbi suurendusklaasi [---].”)⁷

Teravaid ja rangeid piirjooni ei saa vedada, aga selge peaks olema see, et enesevaatlejal-luulendajal on biograafia märksa suurema kaaluga tõesuse garantii kui teiste ja ümbruse vaatlejal. Esimesel juhul seatakse kriitika alla loomingu ainese autentsus, teisel juhul aga looja kui vahendamisinstrument ja piltlikult öeldes tegeleb kriitik mõotemääramatuste, kalibreerimiste ja taatlemisega. Põrutavad avastused Newtoni eluloos füüsikatundide sisu ei muudaks, avastus, et Juhan Viiding tegi KGB-ga koostööd, oleks ta retseptisioonile pöördeline. Küllap mingi tähendusvarjund tuleb ka sellest kinnitusest, et Underi sensuaalsetes õhkamistes oli pigem taaskogemise kirge kui tundmatu igatsust, kurtisaani ja neitsi siidsukkad on erinevad mõõtühikud.

„Kui varem oli teksti tõesuse tagatiseks tema looja kultuuriline staatus, siis nüüd satub see sõltuvusse autori enda isiksusest. Autori isiklik inimlik ausus ja laitmatu reputatsioon on tema teate tõesuse kriteeriumiks. // Autori biograafiast kujuneb tema teoste varjatud või nähtav, ent igal juhul lahutamatu kaaslane,” kirjutab

⁶ T. Todorov (koost), Elu tules. Marina Tsvetajeva. Pihtimused. Tlk M. Lepikult. Tallinn: Sinisukk, 2007, lk 55.

⁷ M. Bahtin, Dostojevski poeetika probleemid. (Avatud Eesti raamat.) Tlk A. Pilv, E. Siimer. Tartu: Ilmamaa, 2021, lk 58.

⁵ M. Kundera, Eesriie. Tlk M. Kala. Tallinn: Tänapäev, 2008, lk 91.

Lotman.⁸ Ja küllap tuleb praeguseni tüli mingil määral sellest, et ühtede jaoks on luuletaja küllaldane kultuuriline staatus, tema tekst seega autonoomne ja enese-küllane, teised aga tahavad ikka biograafilist kinnitust (või üha enam biograafilist võimendust, st alles looja biograafia annab tekstile tõelise kaalu). Igatahes täiendada biograafiat, tähendab muuta teoste tähendust. See ei pruugi olla meeldiv.

Kokkuvõtteks

Milline kirjutaja on Sirje Kiin? Asjalik, rahulik, selge väljendusega, ei vigurda ega epateeri, ta on rahvavalgustuslik ja pedagoogiline selle sõna parimas tähenduses. Kui teksti siginebki kirglikumaid noote, siis on see mure eesti rahva, kirjanduse ja kultuuri pärast. Kogumikus on üsna erineva kaalukusega tekste, pikki ja

põhjalikke analüüse, aga ka lühivorme ja ajalehes avaldatut. Viimase peatüki moodustab tuumakas ja asjalik ülevaade Eesti ja Soome kirjanduselu kokkupuutepunktidest. Kiini feminism on avardav ja tegutsev, mitte deklaratsioonidega vehkivõitlev. Ta teeb, mitte ei kärata: „Tehtagu!” Kuna tekstid on üsna pikast ajavahemikust (1977–2019), toob kogumik esile ka ajastu oludest tulenevaid muutusi. Näiteks NSVL-i surutuses ollakse kirglikult Eesti asja eest väljas, ent vabaduses liigutakse juba endale sobivamas suunas. Sirje Kiini uus orienteeritus vabaduses on kõige programmilisemalt esitatud artiklis „Keha ja kirjanduslugu” (lk 350–362). Ei saa öelda, et see programm oleks õige või vale, aga kindlasti on küllaga neid, kelle temperament ja piiteeditunne ei taha sellega kaasa minna. Poleemika Underi biograafia ümber on heaks näiteks. Tõenäoliselt on tuleviku pakutav kompromiss proosalisem – kui palju ikka on neid, kellel on indu ja ressursi nii mahukaid uurimusi ette võtta.

MIHKEL KUNNUS

⁸ J. Lotman, Õigus biograafiale. Teksti ja autori isiksuse tüpoloogilisest suhestatusest. Tlk I. Soms. – J. Lotman, Kultuurisemiootika. Tekst – kirjandus – kultuur. Tallinn: Olion, 1991, lk 373.